

Геният е хаотичен

Калкута

.....

Вероятността за съвпадение тук е по-голяма откъдето и да било другаде.“

Думите се носят в задимения въздух, смесват се със звука на звънящите чаши, смеха от съседната маса и приглушения шум от движението по близката улица, и накрая се настаняват в ума ми като неканени гости. *Вероятността... от съвпадение... е по-голяма тук... откъдето и да било другаде...* „Пълна глупост“, си мисля аз, но ако съм научил нещо по време на пътешествията си, то е, че подобна „пълна глупост“ трябва да се взима насериозно, защото може и да се окаже вярна.

Изrekliят тази евентуално пълна глупост е червендалестият, вечно усмихнат и вечно безпаричен ирландски фотограф, който се крие зад инициалите Т. П. Калкута е неговият втори дом. Постоянно се завръща тук, година след година, десетилетие след десетилетие. Това не е лесен град, във всеки смисъл на думата, но това ни най-малко не разколебава Т. П. Съвпаденията са нещо ценно. Човек трябва да се възползва от тях всеки път, когато ги има.

Седнали сме в бирхалето на хотел „Fairlawn“, който също е резултат от една случайност. Един британски офицер. Една арменска невеста. Един град на ръба на бездната на една умираща империя. Всички тези привидно произволни факти се

счетаха, за да се появи „Fairlawn“. Това се случило някъде около 1930 година, и с изключение на безжичния интернет и своенравните климатици, хотелът не се е променил много от тогава. Той е безапелационно постколониален, или по-скоро типично колониален. Що се отнася до „Fairlawn“, британското господство никога не е приключвало. В лобито (няколко плетени стола и маса с омачкани вестници) посетителите биват посрещани от фотографии на принц Уилям и Кейт, заедно с други имперски джунджурии. Хората обаче не идват тук от носталгия. Идват заради бирата и градината с дървета, в която тя се сервира. С евтините си пластмасови маси и приятно безразличните си сервитьори тя предлага убежище от лудостта, която цари няколко метра по-нататък, от *другата страна*.

Като всички знаменити места, и „Fairlawn“ е кръстопът, неутрална територия, където паралелните светове се пресичат: ревностни доброволци от „Дома на умиращите“ на майка Тереза, местни, разпускащи след дългия работен ден в офиса, относително заможни пътешественици, които се надуват, обикновени туристи, които иначе цепят стотинката на две, но сега са решили да развържат кесията. И после новопристигналите, ококорени и превъзбудени, страдащи от културния шок, който само Индия може да причини.

Калкута, „градът на ужасните нощи“, както го нарича Киплинг, действа като шок на организма. Това важи както за тези, които идват тук за първи път, така и за хората като мен, за които страната се е превърнала в дългогодишен навик. В личен и храносмилателен аспект тези сътресения са нещастие, но за креативността са добри. Творческият пробив почти винаги изисква някакво разтърсване, някаква външна намеса, която да извади тялото от състоянието на покой.

Дори след всичките тези години, Калкута все още успява да разтърси Т. П., ми казва той, докато си пийва по малко от своя „Kingfisher“* и развива теорията си за „*вероятността от съвпаденията*“. Слушам го възпитано, но безмълвно се чудя дали този врящ предмусонен казан, който е Калкута по това

* Марка индийска бира.

време на годината („вонящите месеци“, както ги наричат местните), не се отразява на келтския мозък на Т. П. Не е ли съвпадението по дефиниция случайно, и вероятността да се случи е еднаква както в Калкута, така и където и да е другаде?

Когато дипломатично му намеквам, че може да е мръднал, Т. П. ми отговаря, като показва няколко от своите снимки – куче, което балансира върху абсурдно висока купчина бирени кутийки, обикновена на вид стая, в която символите на трите основни религии в Индия – християнството, ислямът и хиндуизмът, странно са застанали в една линия, сякаш подредени от невидимата ръка* на Адам Смит. Успехът на всеки фотограф зависи от отношенията му със случайността и от неговата близост със съвпаденията. Както се вижда в кадрите на Т. П., тези неочаквани съпоставки, начинът, по който движещите се части на времето и пространството са щракнали и са се сглобили, придават на една фотография значимост и красотата.

На следващата вечер, отново във „Fairlawn“, отново с „Kingfisher“ в ръка, разсъждавам върху ролята на съвпаденията, както и техните братовчеди: случайността и хаосът, и каква роля биха могли да играят те не само във фотографията, но и във всяко творческо усилие. Дотук търсех логично, емпирично обяснение за местата на гения, един вид формула. Дали пък не съм пропуснал една очевидна съставка: шансът?

Английската дума „шанс“ идва до нас през старофренски от латинското *cadere*, което означава „падам“. А какво по-естествено от това нещата да падат, както ябълките от дървото? На гравитацията това ѝ е работата. Дали пък гениите просто не са по-добре „настроени“ към тази истина от нас? Дали пък те, а оттам и градовете, които обитават, не са просто по-големи късметлии от нас?

* Идея на икономиста Адам Смит, която гласи, че когато индивидът „има предвид собствената си изгода, бива насочван от невидима ръка да съдейства за цел, която не е влизала в неговите намерения“. Т. е., ако на хората се даде икономическа свобода на действие, те заедно с преследването на своите интереси ще умножат както индивидуалното, така и обществено богатство.

Идеята не е чак толкова абсурдна, колкото звучи. Когато психологът Михай Чиксентмихай попитал няколкостотин високопродуктивни творци, включително няколко лауреати на Нобеловата награда, как биха обяснили успеха си, най-честият отговор бил, че просто са имали късмет. „Да бъдеш на точното място в точното време е едно почти универсално обяснение“, заключава Чиксентмихай. Спомням си и думите на Дийн Саймънтън в Калифорния. „Гениите“, каза ми той, „са много добри в улавянето на момента“. По онова време това ми прозвуча не по-смислено от теорията на Т. П. за вероятността на съвпаденията, но сега разбирам, че както обикновено, Саймънтън е напипал нещо.

Ако някое място може да хвърли светлина върху връзката между шанс и гений, това е точно този „чудовищен, смайващ и кипящ от енергия град“, както нарича родната си Калкута режисьорът Сатяджит Рей. Калкута – град на радост, град на изгубените каузи, град на втория шанс, и за един кратък момент в историята – град на гении.

Признавам, че в наши дни думите „Калкута“ и „гениалност“ рядко се срещат в едно изречение. По-скоро градът е нарицателно за сърцераздирателна бедност и некадърно управление. С две думи – мизерията на Третия свят. До не толкова отдавна, обаче, историята била съвсем друга.

Някъде между 1840 и 1920 година Калкута е била една от културните столици на света, сърце на творческия разцвет, който обхващал изкуствата, литературата, науката и религията. Градът дава на света първия азиатски Нобелов лауреат, един носител на „Оскар“, изумителна литература, която не е нито западна, нито източна, (в Калкута се издавали повече книги от където и да е другаде, с изключение на Лондон), както и един уникално нов и различен начин на общуване, наречен „*adda*“*. И това е само началото.

* Групов разговор, форма на интелектуален обмен между членове на една общност или група, които първоначално са били от същия социално-икономически слой, но процесът се демократизира в модерните времена. Адда е най-популярна сред младежите, които принадлежат към така наречената „средна класа интелигенция“. Въпреки че Калкута се смята за

Златната ера на Калкута ражда писатели като Банким Чандра Чатърджи (известен и като Чатопадхья), чиновник през деня, романист през нощта, който вдъхнал нов живот в старата култура, както и Хенри Дерозио, който по време на „ужасно краткия си живот“ не само успял да сътвори възвишена поезия, но и да оглави цяло интелектуално движение, наречено „Младият Бенгал“. Трябва да споменем мистика Свами Вивекананда, който посетил Чикаго през 1893 година и запознал американците с една изцяло нова духовна традиция. Джагадиш Бос бил физик, който работил в сфертата на зараждащите се радиотехнологии, но успял по време на изключително разнообразната си кариера да покаже, че границата между живата и неживата материя не е толкова ясно определена, колкото си мислим. Имало и жени, например Расундари Деви, напълно неграмотна до двадесетата си година, която в последствие написала първата автобиографична книга на бенгалски език и по този начин вдъхновила жените в цялата страна.

По онова време хората усещали, че живеят в особени времена, но нямали специално име за тях. Днес ние имаме – Бенгалският ренесанс. Наречено на най-голямата етническа група в Калкута, индийското пробуждане, също като италианския си братовчед, се разпалило от въглените на една катастрофа – не бубонната чума, а британската. Отново. Както си спомняте, Шотландия също процъфтяла скоро след като англичаните дошли неканени в страната им. Изглежда, където и да отидат, британците носят само проблеми и гений. „Без Запада това пробуждане нямаше да се случи“, отбелязва Субрата Дасгупта, роденият в Калкута хроникьор на славните ѝ дни. „Без Запада тук нямаше да има Ренесанс.“

Кое то не означава, че Бенгалският Ренесанс е внос от Англия (като „Бийтълс“ и топлата бира), и че индийците просто са го нагълтали наготово. Бенгалският Ренесанс е нещо много повече от това. Но, както ми каза един калкутски учен,

родното място на Ада културата, Сатяджит Рай (в своя филм „Agantuk“) проследява произхода на традицията до провежданите в Древна Гърция по времето на Сократ или Платон редовни интелектуални диалози. Ада е предпочитано занимание за свободното време в Индия и Бангладеш.

използвайки уместно едно цветисто сравнение, „британците осеменили индийската мисъл със западните идеи“, и след това тези идеи заживели свой собствен живот. Отново, сътресение в системата. Само че този път било нещо повече от сътресение. Било земетресение.

Разломната линия на това земетресение минава през малката, незабележима църква, наречена „Сейнт Джон“. Пристигам рано. Вратите ѝ все още не са отворени, така че чакам и се потя на вече свирепото слънце, докато *chowkidar*, пазачът, се смилява над мен и с жест ме кани да вляза. Вървя по тясна тухлена пътечка през поддържаната градина и след тридесетина метра виждам мраморна статуя. Тя се издига в чест на Джоб Чарнок, капитан от 17 век и основател на Калкута. Първият осеменител. На камъка е гравирано: „Той бе скиталец, който след дълго пребиваване в земя, която не беше негова, се върна във Вечния си дом“.

Трогателно, но само отчасти вярно. Тази земя може и да не е била негова, но Чарнок успял да я направи своя. Оженил се за индийка (спасявайки я от незаконния днес ритуал *сати*, в който индийските вдовици се самоубиват, хвърляйки се на погребалната клода на мъжете си) и станал баща на четири деца. Носел широка риза *курт*, стигаща до коленете, пушел *хука*, т. е. наргиле, и пиел местната скоросмъртница, наречена *арак*. Джоб Чарнок, основателят на Калкута, син на английски аристократи, горд слуга на Нейно Величество, станал местен.

Това може би изглежда изненадващо предвид нашата представа за британците и техните опити да управляват Индия, без влизат във взаимоотношения с Индия. За доказателство може да послужи създаването на калкутските квартали Белият град и Черният град, или пък крепости като *Club Bengal*, в който местни били допускани само за да мият чиниите и да сервират чая. И докато някои, може би даже повечето, британски колониалисти били съгласни с позорното изявление на лорд Маколи, тогава висш колониален служител, че „един рафт книги на добра европейска библиотека струва повече от цялата литература на Индия и Арабия“, имало и изключения. Някои от британците откривали нещо старо и мъдро в това, което другите смятали за изостаналост, и по същия начин някои индийци

виждали мъдрост в тези бледи, сковани хора със странни идеи за секса и за Бог. Именно тези изключения, именно малцината индийци и британци, които мислели по този начин, посели семената на Бенгалския ренесанс.

Британците не били първите, а само последните, които си въобразявали, че могат да променят Индия. Преди тях били и будистите, и моголите*, както и доста други. Историята на Индия е история на възприемане на чужди култури, без да се позволява асимилация, чуждото влияние нито се отхвърля, нито пък се възприема сляпо, а се „поиндийчва“. Индийците правят тази магия с всичко, от Буда, който чудодейно се превърнал в аватар на Вишну, до Макдоналдс (в „Махараджа Мак“ няма телешко, съгласно индуистките обичаи). Получената в резултат хибридна култура обърква много западни хора, като британската икономистка Джоан Робинсън, чието прочуто твърдение гласи: „Каквото и да кажете за Индия, противоположното също ще е вярно“.

Вече видяхме, че струпания на гении се появяват там, където се пресичат различни културни течения. Спомнете си платноходките на Древна Атина или търговците-пътешественици на ренесансова Флоренция. Креативните култури, които се появяват от това смесване, са неизбежно хибридни, култури-мелези. „Нищо не е по-малко чисто от културата,“ ми казва един индийски учен и аз осъзнавам, че е прав. Осъзнавам също, че словосъчетанието „чист гений“ е оксиморон. В гения няма нищо чисто. Геният заема, краде и добавя свои съставки към места, която в нито един момент не е „чиста“.

Това, което отличава амалгамата на Калкута е, че тя не се е получила случайно. Тя е в резултат от „брака между народния гений и западната чувствителност“, според един историк. Уговорен брак, без съмнение, но според мен Калкута е първият (и вероятно единствен) пример на преднамерено създаден гений. „Никъде другаде в съвременния свят няма нова култура, възникнала от съзнателното смесване на две стари“, твърди поетът Судхин Дата, живял към края на Бенгалския Ренесанс.

* Моголската империя е била ислямска държава на територията на съвременна Индия, съществувала между 16 и 19 век.

Докато вървя един ден, в задължителното за Индия състояние на абсолютна бдителност, а очите ми се стрелкат наляво-надясно в търсене на опасности, а може би и съвпадения, когато ме връхлетява остро усещане за дежа вю, макар никога преди да не съм бил в Калкута. „О, не“, мисля си, сигурно това е един от ония „индийски моменти“, може би видение от предишен живот. Това се случва тук, дори по-често, отколкото предполагате. Хората излизат от релсите и повече не се връщат обратно. После осъзнавам, че Калкута ми изглежда толкова позната, защото ужасно много прилича на Лондон. Британците създали една „по-топла версия на дома си“, както бе казал един от редовните посетители на „Fairlawn“.

Като столица на британска колония, Калкута е служила и като един вид лаборатория, тестово поле за обещаващи, но неизпробвани идеи. Сигурно си спомняте, че използването на пръстовите отпечатащи в криминалните разследвания е идея на нашия стар приятел Френсис Галтън. Тази идея била изпробвана за пръв път тук. Калкута имала канализация и газово улично осветление преди Манчестър. Креативността винаги е текла във вените на този град, макар в началото това да е била една изкуствено предизвикана креативност.

Дъждът причинява благословен хаос в Калкута. Хората си отдъхват от жегата, но това си има цена – наводнения по улиците, смущения в електрозахранването и задръствания. Днес се случва това, а същото се е случило и в началото на юни 1842 година. Улиците плували във вода, каретите хвърляли кал по минувачите. Неприятните условия обаче не попречили на няколкостотин души, повечето индийци, да присъстват на едно погребение. С наведени глави и натежали сърца, те вървели редом с ковчега на Дейвид Хеър, шотландски часовникар, който се превърнал в просветител и филантроп. Чувствата били силни. „Хората ридаеха, като че ли са осиротели след смъртта му“, разказва един свидетел на събитието. Един от ораторите възхвалявал Хеър като „защитник на каузата на модерното образование, вестител на ерата на разума в държава, потънала във вонящото бласто на суеверията, безстрашен борец за свобода, истина и справедливост... приятел на хората без приятели“.

Също като Джоб Чарнок, и Дейвид Хеър умрял далеч от родния си дом. Не знаем защо е заменил Шотландия с мала-ричните брегове на Калкута. В онези времена човек тръгвал на подобно пътешествие с ясното съзнание, че то най-вероятно ще е еднопосочно. Може пък, като всеки истински шотландец, да е търсел приключения, или пък е искал да положи ново начало в живота си чрез изкупителната сила на пътешествието. Каквато и да е била причината обаче, след като стъпил веднъж на индийска земя, Хеър никога повече не погледнал назад. Той изучавал бенгалската култура, но неговият типичен за шотландците стремеж постоянно да поправя и подобрява, скоро взел връх.

Хеър продал бизнеса си и насочил вниманието си от механичната работа с часовниците към работата с човешкия ум. Хеър бил пълна противоположност на незаинтересования колониален господар. Щедър по природа, той заплащал обучението на тези, които не могли да си го позволят, и проявявал жив интерес към учениците си до такава степен, че „тяхната скръб бе и негова скръб, тяхната радост бе и негова радост“, както си спомня един от приятелите му. Той основал Hindu College, първия индийски университет от западен тип, като по този начин донесъл на субконтинента шотландската идея за постигане на по-добър живот чрез по-добро образование. Наистина, разцветът на Калкута е ярък пример как една златна ера поражда друга. Геният на Адам Смит и другите велики шотландци достигнал до Калкута чрез вдъхновени преносители като Дейвид Хеър.

Прекарвам часове и дни, уединен в прашните архиви на Азиатското общество, в ровене из миналото. Колкото по-дълбоко копая, толкова повече връзки откривам. И двата народа обичат да си попият, и всъщност са единствените, които са кръстили националното си питие на себе си – „скоч“ за шотландците, „бангла“ за бенгалците. И двата народа страдат от пристъпи на несигурност. „Калкута, казва писателят Амит Чаудури, е в конфликт със себе си.“ Съвсем по шотландски казано, съвсем в стила на Дякон Броуди. И двете нации са били маргинализирани. Как са успели да произведат толкова много гений?

Отново, точният момент е решаващ. Дейвид Хеър пристигнал в Калкута точно когато в нея кипял водовъртежът, предизвикан от две конкуриращи се течения. „Хеър гледал с жив интерес сблъсъка на съперническите си идеологии и вложил цялата си енергия да ги синтезира, да създаде възможност Западът и Изтокът да се срещнат, да получават и заимстват един от друг“, разказва биографът му Пиъри Митра.

Висшестоящите подкрепяли усилията на Хеър, но не от някакви алтруистични мотиви, а защото се нуждаели от обрарована и грамотна работна ръка. Нямали си представа какво ги чака. Точно както шотландската църква разпространила грамотността, за да увеличи броя на читателите на Библията, така и британските колониалисти я разпространили с намерението да си подсигурят армия от чиновници. Вместо това получили армия от поети.

Портиерът ми отваря вратите на хотела и аз излизам на улица „Съдър“. Тя е не по-широка от алея, но по нея кипи повече живот, отколкото в малък град. Минавам покрай хотелите за бюджетните туристи, окаяни сгради, в които нощувката струва по-малко от една бира във „Fairlawn“; край кафене „Блу Скай“, където се сервира индийска, китайска, тайландска и италианска кухня (и всичките са изненадващо добри); край малките магазинчета, които по някакъв начин са натъпкали стока за цял супермаркет в място, не по-голямо от апартамент. Потопил съм се в тази атмосфера, когато някакво такси, което кара в насрещното, профучава покрай мен и едва не ме удря. Ясно е, че тук пътните знаци се смятат само за пожелания. Червената светлина означава, че може да обмислиш дали да спреш. Или пък не. Няма проблеми. А, и еднопосочните улици сменят посоката си веднъж дневно. (Това е изключително интересно време на деня) Ленти на пътното платно? *Да бе*. Те са за шофьори без въображение. На света няма по-креативно място от кръстовище в Калкута.

Нека бъда прям. Калкута е един грозен град. Това е обаче една симпатична грозота. Това е грозотата на птичечовката, на броненосца, на беззъбата старица, която разтопява сърцето

ти. Това е грозотата, която, както пише филмовата критичка и писателка Читралека Басу, „те привлича необяснимо“.

Този тип грозота си има и своите предимства. Питайте за това „Ролинг Стоунс“. В едно интервю от 2003 година, Рон Ууд казва за Кийт Ричардс: „Кийт внася онази атмосфера на рошава небрежност, без която сме загубени“. Нищо не залепва за гладка повърхност. В нашия креативен живот има нужда от известна грубост, дори от малко грозота.

Влизам в New Market, преливащ от живот пазар, където, проснати на паважа, все още спят работници, група момчета играят на крикет, продавачите на чай топят утринния чай на открит огън, над тях рекламните билбордове обещаваат още по-гладки мишници. Прасета се угощават в купчина боклук, деца се смеят край клетки с кудкудякащи пилета. По улиците на Калкута храната се продава, готви, консумира и отделя. Животът тече на пълни обороти пред очите на хората. Някои си мият зъбите, други уринират, а трети правят неща, които почти по целия свят е прието да се правят зад затворени врати.

Осъзнавам, че съм виждал това и другаде. *Агората* на Атина, брегът на езерото в Ханджоу, *пиацата* на Флоренция, улиците на Стария Единбург. Живот, в който сме постоянно пред очите на хората, увеличава количеството и разнообразието от стимули, на които сме изложени. Сравнете претъпканото купе на влака със задната седалка на лимузината. Ако креативността означава свързване на точки, тогава с колкото повече точки разполагате, толкова по-добре. Частните пространства скриват и пазят точките. Обществените пространства гъмжат от точки, при това безплатни.

Креативността има нужда и от кинетична енергия. Калкута има много от нея, макар тя да е предимно циркулярна, „едно непрестанно движение без посока“, както се изразява един местен автор. Нищо особено не се случва в Калкута, а това, което се случва, се случва бавно. Това е чудесно. Целта е по-маловажна от скоростта. *Но най-важното е да се движииш*. Както видяхме, ходенето стимулира творческото мислене – спомнете си разхождащите се философи на Древна Гърция

или Марк Твен, който обикаля в кабинета си. Те физически не стигат никъде, но пътешестват надалеч в умовете си.

Изминавам, все така нашрек, още десетина метра и забелязвам една малка статуя, сгушена между туристическа агенция и сергия за чай. Статуята е на брадат мъж с вид на мъдрец, с венец от невен на шията.

Всеки Ренесанс има нужда от Ренесансов човек. Флоренция има Леонардо. Единбург има Дейвид Хюм. Калкута има Рабиндранат Тагор. Поет, есеист, драматург, активист и Нобелов лауреат, той олицетворява пълния разцвет на бенгалския Ренесанс. Макар да носел толкова много дини под една мишница, към края на живота си той обобщил своето съществуване с три думи: „Аз съм поет“. За Тагор всичко друго било вторично, производно на това. Което ни води към една очевидна, но въпреки това важна характеристика на хората, които водят креативен живот – те се виждат като хора, които водят творчески живот и не се страхуват да го кажат. „Аз съм математик“, отсича Норберт Винер в заглавието на автобиографията си. Гертруд Щайн отива още една крачка напред, като смело заявява „Аз съм гений!“.

Днес Калкута повече боготвори, отколкото чете Тагор. Образът му – винаги с дълга, надиплена се брада и мъдри очи, заобиколени със ситни бръчици, е навсякъде. Песните му гърмят от високоговорители по улиците. Книжарниците са отделили цели секции за трудовете му. „Трябва да прочетете Тагор“, ми казва всеки, след което ми цитират Йейтс, който изрекъл знаменитата фраза, че да прочетеш един стих от Тагор е достатъчно, за „да забравиш всички грижи на света“. Има два вида гении: едните ни помагат да разберем света, а другите – да забравим за съществуването му. Тагор успява да прави и двете.

Трудовете му са неподвластни на времето, което всъщност отличава всички гении. Той винаги е актуален. Един ден влизам в музикален магазин и съм шокиран. Първо, че на планетата все още има работещ музикален магазин, и второ, че в него има толкова много Тагор. Цели рафтове са посветени на него. Все едно да намериш Гершуин на най-хубавото място в

американските музикални магазини. Ако имахме музикални магазини, де. Ако гениалността се определя от способността за устояване на времето, тогава Тагор без съмнение е гений. Както веднъж ми каза един популярен музикант, докато пиехме кафе, „Музиката на Тагор е най-модерната за всички времена, защото дори и днес можеш да отидеш в тоалетната и да си запееш негова песен, да се качиш в автобуса и да запееш негова песен. И хората го правят“.

Една златна епоха е като супермаркет. Предлага огромен избор. Какво ще направиш с него, зависи от теб. Пазаруването в супермаркет не ти гарантира вкусна вечеря, но прави *възможна* една такава вечеря. Когато Тагор се появил, основите на Бенгалския ренесанс вече били положени. Супермаркетът бил отворен. Тагор бил редовен клиент в него, при това клиент с вкус. Като много други гении, и той не бил тесногърд. Черпел вдъхновение откъдето можел – от будизма, от класическия санскрит, от английската литература, суфизма, вишнуизма и *баулите* – странстващите певци, които обикаляли от село на село, наслаждавайки се на момента. Геният на Тагор била геният на синтеза.

Ще ми се да науча малко повече за самия Тагор, затова решавам да посетя дома на предците му, Жорансанко. Приятно ми е да открия, че всичко е запазено непокътнато. Червеният пясъчник, с който е постлан дворът, е малко похабен, но и така не се отличава от времето, когато е живял младият Тагор.

Събувам се, както ме инструктират (това е свещена земя) и влизам вътре, като на вратата ме поздравява усмихната жена на име Индрани Гхосе, пазител на дома на Тагор. Тя е едра жена, с усмивка, съответстваща на обиколката ѝ, и с ярка червена точка на челото. Кабинетът ѝ изглежда така, сякаш нищо в него не се е променило от деветнайсети век насам. Стари етажерки, бавен и шумен вентилатор на тавана, изтъркани ратанови столове, всичко това осветено от онази особено бледа флуоресцентна светлина, която се среща само в кабинетите на индийските бюрократи и на шотландските учени.

Изобщо не се изненадвам, че тя е фен на Тагор.

– Не знам дали има богове или богини, но ние имаме Тагор. За мен той е Бог – отсича тя.

След няколко секунди тишина тя продължава:

– Искате да уловите духа на града, духа на Тагор, нали?

– Да – потвърждавам аз, – точно така.

Тя ме уверява, че съм дошъл на правилното място. Тук е отраснал младият Тагор. По време на детството си той бил подложен както на крайна самота, така и на безброй външни стимули. Най-малкото измежду 15 деца, той бил постоянно заобиколен хаос и култура, както на улицата, така и в дома си.

Децата от семейство Тагор се скитали наоколо боси и без ограничения. Били шеметни, буйни времена, и години по-късно Тагор ще напише: „Като се замисля за детството си, си спомням как често си мислех, че съм заобиколен от тайни и загадки“. Тези тайни и придружаващият ги хаос го вбесявали, но и вдъхновявали, може би по равно и от двете.

Хаос. Думата често се използва, неправилно, като синоним на „анархия“. „Пълен хаос“, казваме ние за тийнеджърката стая на дъщеря си или за емоционалния си живот. Вярваме, че хаосът е нещо лошо и трябва да бъде избягван на всяка цена.

Ами ако грешим? Ами ако хаосът не е токсичен? Ами ако именно той е материалът за творческите пробиви?

На пръв поглед това няма смисъл, мисля си аз. Нима творците не са в постоянно търсене на начини да овладеят на хаоса, да „намерят форма, която да съпътства бъркотията“, както е казал Самюъл Бекет? Да, така е, но от време на време и те самите копнеят за хаос, и ако няма естествен, си го създават сами. Прословутото разхвърляно бюро на Бетовен. Обърканият любовен живот на Айнщайн. Аз го наричам „изкуствен хаос собствено производство“. Креативните хора знаят, че случайността е твърде важна, за да бъде оставена на шанса.

Тази жажда както за хаос, така и за ред, е дълбоко вкоренена в нас, като изследванията показват, че тя има неврологична основа. Преди доста години неврологът Уолтър Фриймън провел интересен експеримент как реагира мозъкът на нови миризми. Прикрепил електроди към мозъка на зайци, след което ги изложил на различни аромати, някои познати, други – не. При нова

миризма, която не отговаряла на никоя друга в „базата данни“, мозъкът изпадал в особено състояние, което Фриймън нарекъл „състояние Не знам“. Това състояние, предизвикано от хаоса, позволява на мозъка да „заобиколи всички научени досега модели и да създаде нови“.

Фриймън заключил, че мозъците ни имат нужда от хаотични състояния, за да обработят новата информация, в случая – новите миризми. „Без хаотично състояние нервната система не може да добави нова към вече познатите миризми“, пише той.

Заключенията на Фриймън са удивителни. Не само че хаосът не е пречка за креативността, казва той, а е съществен неин елемент. Мозъците ни създават ред от хаоса, но също така създават хаос от реда. Креативният човек не вижда хаоса като бездна, а като богат залеж от информация. Наистина, това е информация, която все още е неразбираема за нас, но с времето това би могло да се промени, така че по-добре да ѝ обърнем внимание.

Творецът си сътрудничи с хаоса, но сътрудничество не означава капитулация. Постоянният хаос не е добра среда за креативността, както не е и абсолютният ред, но „някъде между тях е се получава магическата среща на познатото и изненадващото, върху която се гради креативността. В това пространство всички възможности са открити“. Думите са на белгийския химик и Нобелов лауреат Иля Пригожин. Креативните хора постоянно танцуват в това пространство, на ръба на хаоса.

Скорошни изследвания показват какъв огромен потенциал се крие в този танц. В един експеримент на участниците били раздадени обекти с различна форма – линии, кръгове, триъгълници, пръстени, куки и др., от които трябвало да създадат предмети с ясна функция. Например мебел, играчка или някаква принадлежност. След това предметите се оценявали от съдийско жури по тяхната креативност. На участниците бил даден избор – можели или да си изберат материали и категория в която да творят, или да им бъдат определени такива на случаен принцип.

Резултатите били толкова категорични, колкото и изненадващи. Колкото по-ограничен избор имали участниците, т. е. колкото по-случайни били обектите, с които трябвало да работят, и типа продукти, който могли да създават, толкова по-оригинални били творенията им. Това може и да ви се струва изненадващо, защото живеем в култура, която боготвори свободния избор (или поне илюзията за свободен избор), но случайността е по-ефикасен еликсир за креативността. Защо? Отново заради ограниченията, обяснява Дийн Саймънтън. „Тъй като им се налага да започнат с нещо напълно неочаквано, участниците са принудени да напрегнат докрай своята креативност“, заключава той. (Има граници. Твърде много стимулации на случаен принцип произвеждат тревожност, а не гениалност.)

Всички ние виреем добре в „хаотична“, стимулираща среда. Както психически, така и физиологично. Плъхове, отгледани в богата на външни стимули среда, развиват повече кортикални неврони, т. е. мозъчни клетки, които правят възможни мисленето, осезанието и съзнателното движение. Мозъкът им тежи повече и съдържа по-високи нива на важни химически съставки от този на плъховете, лишени от стимулация.

Преди няколко години видният кардиолог Ари Голдбергер откри нещо неочаквано – пулсирането на здравето сърце не е постоянно и ритмично, а хаотично и неравномерно. Голдбергер емпирично доказва, че ако пулсът е абсолютно ритмичен, това е показание за неминуем сърдечен пристъп. Друг пример са пациентите, болни от епилепсия. Първоначално се смятало, че епилептичните припадъци са в резултат на хаотична мозъчна дейност, но е вярно точно обратното. „По време на епилептичен припадък електроенцефалограмата на пациентите става монотонна и периодична, докато нормалната енцефалограма е неправилна“, отбелязва професорът по медицина Алън Гарфинкъл от Калифорнийския университет в Лос Анджелис.

В град като Калкута подобни случайности и неравномерности с лопата да ги ринеш. Няма две улици, които да си приличат, няма и два дни, които да си приличат. Когато един млад

музикант на име Арка ми каза, че обича Калкута, защото „хаосът и лудостта ѝ си имат свой ритъм“, той изрече една не само поетична, но и научна истина. Всяка хаотична система си има своите граници и своя особен вид ред. Това не е същото като анархията, която е пълно отсъствие на правила и цел. Разликата между хаоса и анархията е като между танцова трупа и блъскаща се тълпа. Хаосът е танцуващ ред.

Нищо чудно, че жителите на Калкута се вдъхновяват от хаоса и го търсят. Те танцуват с късмета, открито флиртуват със съвпаденията и несъмнено биха подкрепили от все сърце с думите на шведския поет от деветнайсети век Ерик Йохан Стагнелиус: „Хаосът е съседът на Бог“.

Семейство Тагор определено се е вписвало в тази среда. Техният разхвърлян дом е бил като арт център, в който редовно се поставят пиеси и се изнасят концерти. „Ние пишехме, ние пеехме, ние играехме, изявявахме се по всеки възможен начин“, спомня си Тагор.

Но в огромната къща е имало и много самота. Бащата на Тагор, богат земевладелец и търговец, често отсъствал. Когато си бил вкъщи пък, бил студен и отчужден. Гениите почти винаги имат един родител, който сдържа любовта си, а понякога и двамата са такива. Геният израства в отсъствие на емоционален комфорт, което компенсира по различни начини – и добри, и лоши. Гор Видал веднъж казал: „Ненавистта на един от родителите може да направи от детето или Иван Грозни, или Хемингуей. Прекомерната любов на двама отдадени родители обаче, може напълно да унищожи един артист“.

Влизам в една стая и усещам под босите си крака студа на мраморния под. Озовавам се пред картините на Тагор. Някои са почти по детски прости, други са сложни и смущаващи. Има много портрети на забулени жени, потънали в размисъл и загледани в далечината. Тагор никога не решавал предварително, че ще рисува. Това винаги се случвало неочаквано, по стечение на обстоятелствата, и начинът, по който е ставало, говори много за природата на креативността.

Започнало, както всички неща, с неговите стихтворения. Те далеч не били толкова спонтанни, колкото изглеждат.

Много пот е отишла във всяка строфа. Фанатичен перфекционист, той задрасквал думи и редове, цели страници. Докато търсел правилните думи, той продължавал да си драска и така драскулките се превръщали в скечове, някои от тях доста сложни и изпипани.

Един ден той показал тези драсканици на своята приятелка Виктория де Кампо, която ги погледнала и казала: „Защо не рисуаш?“

Така и направи. На 67-годишна възраст, без обучение по изобразително изкуство, той започнал да рисува. И рисувал. През следващите тринайсет години изпод четката му излезли около 3000 картини.

Тази история ми напомня за джаз-барабаниста, описан от Оливър Сакс в книгата му *„Мъжът, който взе жена си за шапка“*. Барабанистът страдал от Синдрома на Турет* и имал внезапни, неконтролируеми тикове, поради които се получавали неволни и неочаквани звуци при свиренето му. Понякога, когато се случвала подобна „грешка“, той я използвал като основа за импровизация, която иначе не би му хрумнала. Човек, който го слуша, не би чул грешка, а оригинален риф.

Барабанистът, също като Тагор с драсканиците си, изненадвал самия себе си, осигурявал си собствено сътресение. От гледна точка на Теорията на хаоса, случайният звук представлява случайно събитие, но барабанистът изобретателно го превръща в „бифуркационна точка“. Представете си буйна река, която среща голям камък и след това се разделя на два потока. Камъкът е бифуркационната точка, т. е. мястото, където хаотичната турбулентна система се разделя на две нови системи със собствен ред. Бифуркационните точки изглеждат като препятствия, но всъщност са възможности, защото ни предоставят удобен случай да „сменим коловоза“. Всички гении притежават тази способност да превърнат едно случайно събитие и – да, дори една грешка – във възможност да поемат

* The Man who Mistook his Wife for a Hat.

** Наследствено неврологично заболяване, изразяващо севнатрапчиви речеви и двигателни тикове.

в напълно нова, неочаквана посока. За това се иска когнитивна гъвкавост, би казал някой психолог. Аз бих използвал друга дума за този барабанист и другите като него: За това се иска *кураж*.

В съседната стая виждам чернобяла снимка на Тагор, с неговата неопитомена коса и брада, който стои рамо до рамо с друг, също толкова обрасъл човек. Тагор гледа напрегнато в обектива. Вторият човек изглежда по-спокоен и като че ли се опитва да сподави една самодоволна усмивка. Албърт Айнщайн.

Тези двама интелектуални гиганти са се срещали няколко пъти, първо в Берлин през 1926 година, и по-късно в Ню Йорк. Каква странна двойка. Тагор, „поетът с глава на мислител“ и Айнщайн, „мислителят с глава на поет“, както казва Димитри Марианов, роднина на Айнщайн. В стаята имало ужасно много сиво вещество, „сякаш разговаряха две планети“, спомня си Марианов.

Те били като планети на различни орбити, защото никога не били на едно и също мнение. Срещите им, както отбелязва шеговито философът Исая Бърлин, били „едно пълно интелектуално разминаване“.

По време на дискусия за природата на действителността, Тагор изразил убеждението си, че нашият свят е „относителен“ и не съществува отделно от нас, неговата реалност зависи само от нашето съзнание. Айнщайн не се съгласил.

– Значи, ако няма хора, то и Аполон Белведерски вече не би бил прекрасен? – попитал той.

– Не – отговорил Тагор. – Този свят е свят на човека.

– Съгласен съм с подобна концепция за прекрасното, но не мога да се съглася с концепцията за истината.

– Защо не? Нали истината се опознава от човека.

След дълга пауза Айнщайн, несантименталният учен, едва доловимо прошепнал:

– Аз не мога да докажа правилността на моята концепция, но това е моята религия.

Трябва ли да ни учудва, че не са били на едно и също мнение? Не мисля. Спомнете си как Микеланджело и Леонардо са

се нападали като някакви сприхави тийнейджъри. Противно на старото клише, великите умове не мислят еднакво. Ако е вярно, цивилизацията нямаше да прогресира.

Фактът, че Тагор се е срещнал с Айнщайн по време на презокеанско пътешествие, не е изненадващ. Тагор е бил неспокойна душа и веднъж казал, че пътува толкова много, за да „вижда правилно“. Но все пак от време на време се завръщал в Калкута.

Кое е нормално. Неопределеността е добра почва за креативността, а едва ли има много по-неопределени, неясни и загадъчни неща от град като Калкута, който се намира в държава като Индия. Тагор не избягвал тази неопределеност, а я приемал с отворени обятия. Противоречията и неочакваното му доставяли удоволствие, а от съвпаденията бил направо „като хипнотизиран“, както отбелязва писателят Амит Чаудури.

Чета това и се сещам за „вероятността за съвпадение“ на Т. П. Какво точно имаше предвид? И какво общо има съвпадението с гения?

Опитайте този експеримент. Излейте малко вода върху полиран поднос и наблюдавайте как тя образува причудливи, често красиви форми. Това се получава, защото върху водата действат различни сили, които работят една срещу друга, включително гравитацията и повърхностното напрежение. (Гравитацията се стреми да разстели водата на тънък филм, а повърхностното напрежение се стреми да я събере в компактни сфери.) Повтаряйте експеримента и всеки път резултатът ще е различен. Това не е защото процесът е случаен – той не е – а защото изключително трудно да се определят фините фактори, които вземат участие в него. „Дребни случайности като миниатюрни пращинки или невидими грапавини по повърхността биват увеличавани от позитивната обратна връзка до огромни разлики в крайния резултат“, обяснява Мичъл Уолдроп в книгата си „Сложност“.

Разливането на водата е пример за комплексен, а не комплициран феномен. Знам, че в повечето речници тези две думи са синоними, но всъщност са съвсем различни.

Комплицираните неща могат да бъдат обяснени, като се изследват съставните им части. Комплексните не могат. Те винаги са нещо повече от сумата на частите си. Тази динамика няма нищо общо с броя на частите или, да речем, с цената на обекта. Самолетният двигател е комплициран. Майонезата е комплексна. Можете да подмените някоя част в двигателя, но това няма да промени фундаменталната му същност. Остава си самолетен двигател, макар че може и да не работи след ремонта. Промените ли само една съставка на майонезата, рискувате да промените същността ѝ, и това вече няма да е майонеза, а нещо друго. Важни са не само отделните компоненти, а и начинът, по който те си взаимодействат. (Като заговорихме за взаимоотношения, хората са склонни да описват себе си като комплексни личности, а половинките си – като комплексари.)

При сложните системи е по-вероятна появата на онова, което учените наричат „възникващ феномен“. Елементарен пример за това е влажността. Какво означава да кажем от молекулярна гледна точка, че нещо е влажно? Можете да изследвате отделните водни молекули и да няма да установите нищо, което прилича на влажност. Само когато се слоят достатъчно молекули, възниква качеството, което наричаме влажност. „Възникващият феномен“ представлява нов вид порядък, създаден от една стара система.

Струпванията на гении като това в Калкута са „възникващ феномен“, ето защо е толкова трудно да бъдат предварително предсказани. Британската и индийската култура се сблъскали, но го направили по комплексен (а не комплициран) начин. Подменете само една променлива и вече нямате златна ера.

Както видяхме в Китай, творческият процес е неразделно свързан с древните митове за сътворението, които съществуват в една култура. Западният подход *ex nihilo*, т. е. „от нищото“, е само един от начините да се разсъждава за креативността. Има обаче и един индийски начин, и аз подозирам, че това също обяснява разцвета на креативността.

През 1971 година Ралф Холман, професор по философия в колежа на Пасадена, написал една малкоизвестна научна студия, наречена „Към една хиндуистка теория за креативността“.

Холман признава още в началото, че такава теория изисква доста догадки и предположения. Никъде в хиндуистките текстове сътворението не е описано експлицитно. Но в тази древна литература могат да се открият тематични нишки и препратки, и Холман ги сглобява за нас.

Хинду-космологията в някои отношения прилича на китайската. Както си спомняте, китайците се придържат към концепцията за цикличност на времето и историята. Няма нищо ново за създаване, има само стари истини, които трябва да се преоткрият и комбинират творчески. „Тъй като човек не може да създаде нещо от нищо, той може само да поставя съществуващите материали в нови взаимоотношения“, казва Холман, като отбелязва как това контрастира със западната гледна точка, в която се придава особено значение на новото.

Манията по новото ни е толкова дълбоко вкоренена, че не можем да си представим концепция за креативност, в която то не е основен елемент. Ако творецът не създава нещо ново, какво всъщност прави? „Отговорът е в замяната на *оригиналността* с *яркост*“, твърди Холман. За хиндуистите геният е като лампа, осветяваща стая. Стаята винаги е била тук и винаги ще я има. Геният не създава и дори не открива стаята. Той просто я *осветява*. Това не е маловажно. Без осветяването ние не знаем за съществуването на стаята и за чудесата, скрити в нея.

Различните вярвания наблягат на различни сетива като път към божественото. За хиндуистите това е зрението. Когато един хиндуист посещава храм, той не отива там, за да се преклони, а за *darsan* – да види образа на божеството. Виждането не е част от богослужението, то е самото богослужение. Виждането, когато се прави както трябва, е не само акт на набожност, а на съзидание. В юдео-християнската традиция Йехова проговаря и светът бива сътворен. В хиндуистката космология Брахма вижда, че светът е вече там. По същия начин, творецът вижда това, което другите не виждат. „Той има способността да забелязва нещата, да им позволи да изпълнят цялото му зрительно поле“, пише Холман. Това е зрение като форма на познание.

Това издигане на зрението над всички други сетива обяснява много. Когато погледна, примерно, индийска книжарница, аз виждам само хаос. От пода до тавана е натъпкано всичко – от Тагор до Гришам. Служителят обаче *вижда* скрития ред, и когато един ден си поисквам конкретно заглавие (историческия роман „Онези дни“), той го вади като факир за броени секунди.

Осъзнавам, че в Калкута и в миналото, и в настоящето, е винаги такава. Скритият порядък е навсякъде. В начина, по който продавачът на чай приготвя всяка чаша по абсолютно същия начин, в начина, по който водачът на рикша умело си пробива път през трафика. Джон Чадуик, с чиято помощ е разшифрована древната писменост Линеар Б*, веднъж казал, че „способността им да виждат реда в привидния безпорядък, отличава великите хора от останалите“. Същото отличава и великите градове, защото в тях добрите идеи се забелязват по-лесно. Те просто изскачат на повърхността като мехурчета.

Такъв поглед върху креативността променя всичко. Вече не става въпрос да знаеш, а да виждаш. Стив Джобс не е бил хиндуист, може да е бил, а може и да не е бил гений, но си е давал ясна сметка колко важно е да виждаш нещата. „Когато запитате твореца как е постигнал нещо, той се чувства малко виновен“, казва той в един от редките си моменти на скромност, „защото той всъщност не е направил нищо, а само го е *видял*. За него е очевидно това, което другите не забелязват.“

Колежът, който Дейвид Хеър основал преди толкова много години (сега се нарича „Областен университет“), като много от нещата в града, е видял и по-добри времена. Боята е напукана и се лющи. В ума ми изникват думи като „западане“ и „разруха“. Ако опитам обаче, мога да си представя живота през онези дни – навалицата студенти, усещането за неограничени възможности, чувството, че ако не създаваш един нов свят, със сигурност го пре-създаваш.

* Писменост от периода около XIII век пр. н. е., използвана за записване на ранния старогръцки език. Линеар Б предхожда гръцката азбука с няколко века и по всяка вероятност излиза от употреба след залеза на микенската цивилизация.

Разхождам се между безжизнените сгради от червен пясъчник, с техните натруфени арки и претенциозни колониади. Виждам задължителния портрет на Тагор с буйна бяла брада и черна мантия, редом с бюстовете на бележитите професори от отминалите златни дни. Всичките са много интересни, но не съм дошъл заради тях.

Най-накрая виждам малък знак, който ме насочва към факултета по физика. На стената някой е надраскал интелигентски графит: „Пространството и времето щяха да се развият по-добре без нас“. Съвсем по бенгалски – умно, загадъчно и умерено подривно.

Не е нужно да си представям как е изглеждал огромният кабинет, в който влизам. Не се е променил изобщо от деветнайсети век насам. Изящен сребърен самовар, черна дъска, дървена кутия с надпис „Жалби“, огромни метални шкафове за папки, стар парижки часовник, снимка на Айнщайн и купчина ръждясващо лабораторно оборудване в ъгъла.

Някога това е бил кабинетът на Джагадиш Бос. Той бил най-значителният учен на Бенгалския ренесанс, първият индиец, пробил си път до затворения дотогава клуб на западната наука. Бос изобретил един от първите полупроводници, за което получил с неохота първия в Индия патент. (Години наред Бос се съпротивлявал с мотива, че научните постижения принадлежат на целия свят.) Освен това провеждал експерименти с радиовълни, и според някои свидетелства, дори изобретил радиото години преди Маркони*.

Бос имал много общи неща с приятеля си Рабиндранат Тагор. Също като него, и той взаимствал много от Запада, но в никакъв случай не е бил просто продукт на Запада. Научният му подход, също като поезията на Тагор, бил силно повлиян от индийския му светоглед. За Бос, поетът и ученият имат обща цел: „да открият единството в объркващото разнообразие и

* Всъщност въпросът кой е истинският изобретател на радиото е доста спорен, като Маркони традиционно се счита за негов изобретател, макар патентът впоследствие да е присъден на сръбския изобретател Никола Тесла.

пъстрота“. Двата с Тагор били *монисти*. Те вярвали, че Вселената, макар да изглежда невероятно разнообразна, е едно цяло, и нищо не може да съществува извън него.

Кариерата на Бос променяла няколко пъти траекторията си под ударите на лични трагедии, или, на езика на Теорията на хаоса, бифуркационни точки. Разклонения на пътя. Записал се в медицинско училище в Лондон, след което най-вероятно го чакала успешна, но незабележима лекарска кариера, но се заразил от мистериозна болест. Състоянието му се влошавало от миризмите в залата за дисекции. Било непоносимо. Неохотно, Бос напуснал медицинското училище и се качил на влака за Кеймбридж. Там изучавал физика, химия и биология. За своя най-голяма радост той открил, че се е натъкнал на истинското си призвание – чисто научното изследване.

След дипломирането си Бос се върнал в Индия през 1885 година и въпреки възраженията на някои британски чиновници, бил назначен за преподавател по физика в „Hindu College“. Това бил най-престижният университет в Индия, но в сравнение със западните стандарти, имало още доста какво да се желае, не достигали и хора. Бос бил принуден да импровизира и съвместявал длъжностите на „техник, инструменталчик, лаборант и експериментатор“, пише Субрата Дасгупта.

Големият пробив на Бос дошъл през август 1900 година, когато отпътувал за Париж, на Международната конференция по физика, за да изнесе доклад. Макар тогава да не го знаел, този доклад му щяла да промени курса на кариерата му. Бил притеснен, когато се качил на подиума. В Калкута нямал колеги, с които да обсъжда оригиналните открития, които сега щял да сподели с най-прочутите физици в света.

Джагадиш Бос стиснал зъби, преглътнал и зачел. Обяснил как, докато провеждал експериментите си с радиовълни, забелязал, че уредите му изпитвали нещо като „умора“, удивително приличаща на умората, която изпитват човешките мускули. След известна почивка уредите си възвръщали нормалната чувствителност. Това довело Бос до забележителното заключение, че инертната материя е в някакъв смисъл жива. „Трудно е да теглим чертата и кажем „Тук свършва физическият

феномен и започва физиологическият“ или „Това е феномен на мъртвата материя, а това е жизнен феномен, присъщ на живата материя“, казал той на колегите си.

Докладът му бил посрещнат с гробна тишина от смаяните учени и със скептицизма, който винаги посреща радикално новите идеи. Бос постоянно се сблъсквал с препятствия. Първо с тези, които поставял британският расизъм, а по-късно се изправил пред по-страшна бариера: тази на научното теснотърдие. Като физик, който експериментира с растения (последното му увлечение), той навлизал в територията на други специалисти, и реакцията им била напълно предсказуема. „Какво знае един физик за ботаниката?“ Но точно статута му на аутсайдер и външният му поглед му давали възможност да провежда това, което Дарвин нарича „глупави експерименти“. На кого друг би му хрумнало да предпише доза хлороформ на къс платина, както направил Бос в един от своите експерименти?

Бос не се вписвал в клишетата и това било съвсем естествено. Ако вярвате в монизма – единство в разнообразието – тогава границите не означават много за вас. Оградите са една илюзия. Бос с тревога наблюдавал все по-нарастващата специализация в науката и се притеснявал, че се „губи от ползрението фундаменталният факт, че е възможно да има една истина, една наука, която съдържа всички клонове на знанието“. Една от книгите му започва с цитат от Риг Веда, свещен хиндуистки текст. „Реалността е една. Мъдреците я наричат различно.“

В индийската наука божественото никога не е много далеч. „Едно уравнение няма особен смисъл за мен, ако не представя една мисъл на Бог“, пише великият индийски математик Сриниваса Рамануджан. Бос също открито признава един „подсъзнателен религиозен уклон“ в работата си – нещо, което не мога да си представя много от западните учени да направят. Когато човек подхожда към света с това отношение, обяснява Бос, открития като неговите не изглеждат толкова невероятни, „защото всяка стъпка в науката е направена чрез включването на онова, което преди е изглеждало противоположно

или несъвместимо, в нещо ново, което изглежда просто и хармонично“.

Чета това и в главата ми със силата на мусон отново нахлуват думите на Брейди: „Около нас е хаотична бъркотия от привидно несвързани данни, а после идва някой и казва: „Чакай, ето как всичко това си пасва заедно.“ И на нас това ни харесва.“ Всички гении правят света малко по-прост. Свързват точки. Разкриват взаимовръзки. Към края на кариерата си Бос пише, че е изпитал огромно удоволствие от „свързването на феномени, които на пръв поглед нямат нищо общо“. Това не само обобщава работата му, но е и една доста добра дефиниция на творческия гений.

Дали Бос щеше да направи откритията си без Запада? Ясно е, че отговорът е „не“. Щеше да прекара живота си на село, нямаше да ходи на училище в Калкута, защото без британците нямаше да има нито училище, нито Калкута. Но вероятно нямаше да ги направи и ако беше роден в Лондон и беше възпитан в английската култура. Бос бил, по думите на Субрата Дасгупта, „още един изключителен пример за межкултурния начин на мислене, характерен за Бенгалския ренесанс“. „Индо-западното съзнание“, както го нарича той, показва една удивителна способност да се „движи между два свята“.

Аз лично бих поспорил, защото според мен гениалността на въпросното индо-западно съзнание не е нито в индийската, нито в западната половина, а точно по средата. През втората половина на деветнайсети век в Калкута се е появил един междинен гений. Геният на тирето. Сунрета Гупта, романист и професор по теоретична епидемиология, го формулира по следния начин: „Калкута ме научи, че най-добрата равновесна позиция е да балансираш между две култури и техния продуктивен дискурс“.

Към края на кариерата си Бос основал изследователски институт, който носи неговото име. Той все още съществува, а аз отивам да го разгледам по средата на един свиреп мусонен порой. Влизам в главната лекционна зала и гледам сводестия таван и религиозните изображения. Имам чувството, че съм влязъл в храм, а не в изследователски институт. Точно такава

реакция обаче е целял да предизвика Бос. При откриването той подчертал ролята на науката, но добавил: „има и други истини, които не могат да се открият дори с най-чувствителните методи, познати на науката. За тях ни е нужда вяра, подлагана на изпитание не за няколко години, а през целия ни живот“.

Кариерата му, естествено, не била праволинейна. Претърпял доста поражения, но той ги приемал невъзмутимо, защото осъзнал, че „някои загуби са по-велики от победите“. Към края на кариерата си се съсредоточил върху идеята (даже бил обсебен от нея), че растенията имат „латентно съзнание“. Никога не успял да я докаже и умрял като „провален учен и полузабравен мистик“, както твърди ученият Ашиш Нанди.

Това ми се струва незаслужено сурова оценка. Предпочитам да си спомням Бос със статията за него в Енциклопедия Британика, написана скоро след смъртта му. Работата на Бос, казва се в нея, „е толкова изпреварила времето си, че е невъзможно да ѝ се даде точна оценка“.

Развитието на Бос било резултат от много фактори и най-вече съвпадения. Той не е разработвал „Тезата на Бос“, както е известен днес трудът му върху реакциите на неживата природа. Той се натъкнал на нея, докато провеждал опити с коренно различен обект, радиовълните. Уредите му се държали странно и той спокойно можел да пренебрегне тази аномалия, отдавайки я на дефектно оборудване, но не го направил. Той я изследвал.

Прескачаме с тридесет години напред към лятото на 1928 година и една лаборатория в Лондон. Млад микробиолог на име Александър Флеминг отглежда бактерии стафилококи в петриеви панички, като част от изследванията си върху грипния вирус, които провежда в болница „Сейнт Мери“. Един ден той забелязва нещо необичайно – чисто пространство там, където не би трябвало да го има.

Много биолози, може би повечето, нямаше да обърнат внимание. Но Флеминг бил любопитен. Открил, че в оставената за малко отворена паничка е паднало парченце плесен. Плесента, принадлежаща към род *Penicillium*, убила бактериите, като съответно „почистила“ тази част от стъклото. Флеминг

нарекъл този антибактериален агент пеницилин. Така се родил първият антибиотик в света.

По-късно Флеминг размишлявал върху шанса да се направи това откритие. „Съществуват хиляди различни плесени и хиляди различни бактерии. Вероятността точната плесен да попадне на точната бактерия в точния момент е равна на тази да спечелиш ирландската лотария“.

Може би, но Флеминг имал няколко предимства. Отраснал в шотландска ферма, той бил изключително пестелив и пазел всичко. Изхвърлял някоя вещ, чак след като се убедял, че е извлякъл всичко полезно от нея. Взел стъклото със стафилококите, които отглеждал дни наред, и видял нещо необичайно. Веднага осъзнал важността на аномалията, защото, както гласи знаменитата фраза на Луис Пастър, „Късметът спхожда подготвения ум“.

През вековете са направени много такива случайни открития, включително известният принцип на Архимед, Нютоновият закон за гравитацията, динамитът, свитъците от Мъртво море и тефлонът. В английския език дори има дума за този феномен: *serendipity**.

Думата е изкуствено създадена. Била е измислена от английския белетрист и политик Хоръс Уолпол. В едно свое писмо до приятел през 1754 година, Уолпол разказва колко бил развълнуван, че е открил една стара книга с герба на Капело, който бил точно това, от което се нуждаел, за да украси рамката на една любима картина. Той отдал късмета си на необикновената си способност „да намирам всичко, което поискам, *à point nommé* (на точното място в точното време), когато го потърся“.

По-долу в писмото той споменава, че току-що е прочел една забележителна книга със заглавие *The Three Princes of Serendip*, т.е. „Трите принца на Серендип“ (Серендип е древното име на остров Шри Ланка). Принцовете „постоянно откриват разни неща – случайно, но и благодарение на своята интелигентност – даже и да не ги търсят“, пише той.

* Способност случайно да се откриват интересни и ценни обекти, взаимовръзки и др.

Ключовата дума (която често е пренебрегвана) е „интелигентност“. Да, има случайни открития, но не се случват на всеки. Александър Флеминг изучавал микробиология години наред, преди да забележи, че нещо липсва в тази петриева паничка. Алфред Нобел дълго експериментирал с най-различни форми на нестабилния нитроглицерин, преди да открие начин как да го стабилизира в онова, което днес наричаме „динамит“. Младият бедуински пастир Мухамед Ед-Диб не бил археолог, но разбрал, че нещо не е наред, когато през 1946 година хвърлил камък в една пещера близо до Йерусалим и чул странен звук. Натъкнал се на Свитъците от Мъртво море. „*Късметът спохожда подготовения ум.*“

Но също и наблюдателния ум, защото наблюдателността е изключително важна при този вид открития. Петдесетина години по-рано, както пише в *Енциклопедията на креативността*, един друг учен забелязал необяснимо петно от мъртви бактериални клетки в петриева паничка, но сметнал, че това не си заслужава да се изследва по-нататък, защото това би го отклонило от поставената цел. Ученият, който умее да използва шанса, не се притеснява да излезе от утъпканата пътека. Той е по-чувствителен към малките отклонения и особено към аномалиите. Да забележиш, *да обърнеш внимание* на това, което другите подминават, е решаващо за оползотворяването на късмета.

Освен това е нужно и определено ниво на неспокойствие. Когато принцовете на Серендип са правили щастливите си открития, те не са се изтягали в шезлонг. Били са в движение, във взаимодействие със средата си, и са отчитали промените в нея. Това е известно като Принцип на Кетъринг. Чарлз Кетъринг, известен автомобилен инженер, казал: „Продължавай да вървиш и шансът да се спънеш в нещо, когато най-малко го очакваш, се увеличава. Но пък и никога не съм чувал за някой, който се е спънал, докато е бил в седнало положение“.

Една поговорка на испанските цигани изразява същата идея така: „Куче, което обикаля, винаги намира кокал“. Е, да, ако се движи прекалено бързо, може да го пропусне – т. е. куче, което спринтира, също не намира кокал – но като цяло, скоростта е приятел на креативността.

Едно време Калкута може и да е блестяла ярко, но дали все още има живи въглени? Срецам се с една местна журналистка и писателка, Аниша Бадури, която се надявам да ми помогне да си отговоря на този въпрос. Тя предлага да се видим близо до офиса ѝ във вестник „Калкута Стейтсман“.

Намираме се в кафене в един от онези ужасни молове, които индийците смятат погрешно за прогрес. Аниша е млада жена с бистър поглед и пъргав ум. Разказва ми за колекцията си от книги, около две хиляди заглавия („скромно по стандартите на Калкута“, уверява ме тя), и как като малка четяла само Тагор, и как току що е завършила своя роман. Слушам я как ми разказва всичко това, но ми е трудно да се съсредоточа върху думите ѝ заради оглушителното думкане някъде наблизо. Направо ме побърква. Нея обаче изглежда не я притеснява.

– Не чуваш ли този шум? – питам аз. – Кога ще спре?

– Няма да спре – казва тя със спокойна увереност.

– Не трябва ли да се оплачем някъде, да *направим* нещо?

– Нищо не можем да направим – казва тя, а гласът ѝ издава не отчаяние, а тихо примирение.

Разбирам, че притежава онази естествена способност на жителите на Калкута да се абстрахират от всяко нещо, което е или дразнещо, или е извън техния контрол. Като се замисля, такива са май повечето неща в Калкута. Слухът ѝ регистрира звука точно като моя, но тя не го чува.

Уилям Джеймс веднъж казал, че същността на гениалността е да „знаеш какво да пренебрегнеш“. Бенгалците са експерти в пренебрегването. Един ден си вървах край река Хугли и виждах как група мъже се къпят в мръсната вода. По-късно попитах приятеля си Бомти как може да се къпят в толкова мръсна вода? „Те не виждат мръсотията“, каза той. Това не означава, обясни ми Бомти, че виждат мръсотията, но решават да я игнорират. Те наистина не я виждат. Все още не съм развил това умение, това изкуство да не виждам и да не чувам. Всъщност, постоянното бумтене в момента така ме разконцентрира, така ме *вбесява*, че почти забравям какво искам да попитам Аниша. А, да, сетих се. Дали също като Флоренция

и Атина, Калкута страда от „махмурлук“ след златната ера? Дали част от творческия огън все още тлее?

– Да, така е – отговаря ми тя.

Все още има оживена литературна сцена, за което свидетелстват многото книжарници. По улицата край университета има такива, докдето ти стига окото, и обикновено са не по-големи от джип, но са заредени с впечатляващ брой заглавия. И това е едно от малкото места в света, освен Париж и няколко квартала в Бруклин, където можеш да се наречеш „народен интелектуалец“, и да не те изгонят с подигравки от града.

– Всичко това е вярно – уверява ме тя, – но Калкута в наши дни е функционално креативна.

– Функционално креативна? Какво означава това?

– Виж сега – започва тя, като гласът ѝ се извисява над шума. – Нищо в града не работи. *Нищо*. Няма два дни еднакви. Кое то е работело вчера, днес може и да не работи. Така че човек се учи да импровизира.

Този феномен психолозите наричат „креативност на дребно“. Това е тази ежедневна креативност, която всички при тежаваме в различна степен. Тя означава да си поправиш косачката с подръчни средства, вместо да си купиш нова косачка. Или да си препоредиш мебелите в дневната, за да се отвори пространство, вместо да строиш пристройка на къщата.

Креативността на дребно е важна. Тя не само че ни помага да се справим с ежедневието, но и ни подготвя за голямата Креативност по същия начин, по който культуристите постоянно увеличават тежестите, с които тренират. Креативността е като мускул и жителите на Калкута по необходимост постоянно го упражняват.

Не ме разбирайте погрешно. Не твърдя, че да си местите мебелите е постижение, равно на Теорията на относителността, но то кара творческите ви сокове да потекат, и кой знае къде може да ви отведе това.

В Калкута няма прави линии. Всичко е със заобиколки, дори разговорите. Бенгалците, любители на думите, са

измислили дума и за този вид нелинеен разговор. Наричат го „*adda*“ и той е изиграл важна роля за техния Ренесанс.

Какво точно е „*adda*“? Това е нещо като гръцкия *симпозиум*, само че без разреденото вино и флейтистките, и без нищо, което да наподобява дневен ред. „Дневният ред би убил *adda*,“ ми казва един човек, очевидно ужасен от идеята. Ето затова професионалните комици и натрапчивите филантропи не са допускани до *adda*, защото „ако не е забавно само по себе си, значи съществуването му е безсмислено“, отбелязва писателят Будхадева Бос.

Adda е безцелен разговор, но, и това е много важната разлика, не е *безсмислен* разговор. *Adda* може да звучи и като неформален приятелски разговор, но бенгалците ме уверяват, че е нещо повече от това и гордо отбелязват, че тази традиция (или поне някаква нейна форма) е оцеляла до ден днешен въпреки упадъка на Калкута и възхода на социалните медии.

Adda е нещо като читателски клуб, само че вместо за книга, участниците говорят за всичко – предстоящо пътуване с влак, игра на крикет, политика. Понякога *adda* се провежда в уговорен час в нечий дом, понякога може да възникне спонтанно в кафенето или пред сергията за чай. Видът на мястото е от далеч по-малко значение от духа на мястото. Той трябва да е подходящ. „На погрешното място хората също изглеждат не на място. Разговорът просто не върви“, обяснява един съвременен привърженик на *adda*.

Видяхме как разговорът играе важна роля във всяка творческа среда – философските размишления по време на симпозиумите в Атина, пазарлъците в работилниците на Флоренция, вербалното насилие на шотландския *флайтинг*. Жителите на Калкута обаче са издигнали разговора на съвсем ново ниво, до статута на нещо едва ли не свещено, като не просто са му дали име, а са създали цяла митология около него.

Дните в Калкута се нижат, а моето увлечение по *adda* расте с часове. Чета всичко, до което успявам да се добера. Да четеш за *adda* обаче е като да прелистваш готварска книга или сексуален наръчник. Полезно, да, но не може да замести истинското преживяване.

Разпитвам тук-там и накрая получавам покана за *adda*. Развълнуван съм. Ето една възможност да отпътувам за страната, наречена Минало, вместо само да чета за нея.

Въпросната *adda* ще бъде в дома на журналиста Ручир Джоши, писател и бонвиван. Той е поканил и неколцина свои приятели, които също като него са напусkali Калкута за известно време, но в крайна сметка са се върнали. Домакинят ни поднася *aloo tikki**, ром и кока-кола. Разговорът криволичи. Прескачаме от сериозни (индийското кино) към глупави теми (индийската политика) без никаква логика в смяната им. Ручир обяснява нещо за географията на Калкута, като използва солници и други домакински прибори.

Въпреки оживения разговор няма как да не усетя надвисналата във въздуха тъга, едно чувство, че макар градът да е имал своите дни на слава, добрите му времена са отминали.

– Роден съм в края на изключителен исторически период – обяснява Ручир – Към края на 60-те всичко обаче свършило, а ние не сме знаели, че е така.

Така е със златните епохи. Винаги има известно забавяне, а на хората може да им отнеме десетилетия, докато осъзнаят, че славните дни са отминали безвъзвратно.

– Било е като коктейл, алхимия – добавя Сваминатан, слаб мъж, който от момента, в който пристигна, свива цигари мадрихуана една след друга – Сто и петдесет години никой не можел да се изправи срещу Калкута. *Никой*. От Токио до Кайро.

Гласът му заглъхва, смесвайки се с облаците бял дим, който се вие около него като циклон с ниско атмосферно налягане.

След още няколко рома с кола Ручир обявява, че „градът е велик и жесток учител“.

Всички кимаме, но аз не съм много сигурен, че разбирам за какво говори той.

– А не трябва ли човек да се чувства добре в града? – питам аз. – Къде е това в цялата картина?

– Да се чувстваш добре не е услуга, която предлагаме в Калкута – рязко отговаря той. – Ако търсиш лесния начин, по паднал си на грешното място.

* Картофено кюфте с лук и подправки.

Никога не е лесно в местата на гениите. Бенгалският ренесанс не се е случил, защото Калкута е била приятно за живеене място. Случил се е, защото *не е* била приятно за живеене място. Творческият разцвет бил, както винаги е, реакцията на едно предизвикателство.

Още няколко рома с кола и започвам да разбирам нелинейната красота на *adda*. Темите нямат нужда от преход. Появяват се без предупреждение, понякога с внезапността и мощта на мусонен дъжд.

– В този град има един инат – казва някой, без никаква връзка с досегашния разговор. Но изглежда вярно. Великите градове, също като великите хора, често имат склонност да се инатят, макар че предпочитат да го наричат „упоритост“.

Когато питам направо, без заобикалки, как мога да разбера мистерията на Калкута, Ручир ми отговаря:

– Всеки влиза в Калкута през задната врата.

Само дето пропуска да спомене къде да намеря тази врата.

Adda, мисля си, е прекрасен форум за задаване на въпроси. Рядко се раждат категорични отговори, но както научих в Атина, важни са въпросите.

Накрая, Ручир обявява, че *adda* е приключила. Изчерпили сме темите за разговор. Освен това са ни свършили ромът и колата.

Докато си тръгваме, Сваминатан, едва забележим зад облака дим, който го е обгърнал, ми дава следния съвет:

– Върви. Стани рано, при изгрев слънце, и тръгни нанякъде. Не взимай много пари, не си определяй цел. Просто върви. Не спирай да вървиш. Може да получиш прозрение.

Обещавам му, че ще го направя.

Няколко дни по-късно, докато вървя безцелно, както ми предложи Сваминатан, без да се ориентирам по GPS-а и воден само от думите на Робърт Луис Стивънсън, че „*Движението е най-прекрасното нещо в живота*“, осъзнавам, неочаквано и за мен самия, че тази нелинейност на преживяването и на самия град ми допадат.

Докато се шляя, случайно се натъквам на канадския свещеник Гастон Роберж, който живее в Калкута от 40 години.

Негови близки приятели са били майка Тереза и Сатяджит Рей. Наскоро е съставил списък от 17 неща, които харесва в Калкута. „О, Колката, *mon amour*“, го нарича той, като ползва бенгалското (и вече официално) име на града. Разсмивам се на № 2 (Можеш да пикаеш навсякъде, ако ти се допикае) и № 12 (Спазваш светлините на светофара, само ако наоколо има полицаи), но № 16 уцелва в десетката. „Колкатците са създали уникална човешка конфигурация – индивидуализъм, съчетан със стадно чувство. Всеки прави каквото си иска, като в същото време му харесва да е част от групата.“

В едно изречение е успял да резюмира не само гения на Калкута, но и на всички велики градове. На тези места всеки е сам, но е заедно с другите. Понякога това е преднамерено, понякога е случайно. Хубавото е, че всъщност няма значение как.

Днес за величието на Калкута се говори в минало време. Няколко въглена все още тлеят, но яркият творчески пламък е угаснал. Днес главната характеристика на града е един непроменилив и много меланхоличен дух на носталгия. Това е тъжната съдба на повечето такива места. Велики са само веднъж.

Повечето места, но не всички. Един град е успял да направи нещо, което изглежда статистически невъзможно, и да си вземе двойна порция гений. При това от най-добрия. Гений, какъвто светът не е виждал нито преди, нито след това.